

การขัดเกลาทางสังคมตามแนวคิดของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา*

SOCIALIZATION ACCORDING TO THE CONCEPT OF BUDDHIST SCHOLAR'S

พระครูปลัดสิริศรี สุธิมนโน (ด้านประสิทธิ์)

Phrakrupalad Siwarit Sutthimano (Danprasit)

กัญญา วงศ์เวชกุล

Kanya Wongvetchakul

กันตภณ หนูทองแก้ว

Kantaphon Nuthongkaew

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตศรีธรรมศาสตร์

Mahamakut Buddhist University Srithammasokkaraj Campus, Thailand

E-mail: Siwarit.da@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความทางวิชาการเรื่อง “การขัดเกลาทางสังคมตามแนวคิดของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาค้นคว้า กระบวนการขัดเกลาทางสังคมผ่านตัวแทนกลุ่มในสังคม โดยได้ใช้วิธีการค้นคว้าจากเอกสาร งานวิจัย หนังสือ ตำรา ตลอดจนคัมภีร์ศาสนาต่าง ๆ ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ การขัดเกลาทางสังคม คือ กระบวนการที่คนเรียนรู้ ซึมซับบรรทัดฐานและค่านิยมของสังคมจากการสั่งสอนหรือการบอกกันโดยตรง และจากการสังเกตของตัวเองให้สามารถใช้ชีวิตร่วมกันกับผู้อื่น ใช้ชีวิตในสังคมได้อย่างถูกต้องเหมาะสม และพัฒนาตนเองให้เป็นสมาชิกที่ดีของสังคม รวมถึงเพื่อพัฒนาบุคลิกภาพของตนเอง ซึ่งการขัดเกลาทางสังคมมีนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาได้ให้แนวคิดไว้หลายท่านตามแนวคิดของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาอาจกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนายกย่องบุคคลผู้ที่ได้รับอบรมขัดเกลาตนเองมาดีแล้วว่าเป็นผู้ประเสริฐ เพราะกาย วาจา และใจที่ฝึกฝนอบรมมาดีแล้วย่อมจะแสดงพฤติกรรมออกมาด้วยความดีงาม การขัดเกลาทางสังคมในพระพุทธศาสนา

* Received 7 October 2022; Revised 22 June 2023; Accepted 28 June 2023

ทำให้สังคมมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยดีงามรวมทั้งการอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างสันติสุข การอบรมขัดเกลาทางพุทธศาสนามีความจำเป็นและสำคัญต่อบุคคลในฐานะที่ต้องฝึกฝนพัฒนาตนเองให้มีความสุขความเจริญ และสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงามแก่ตนเองและผู้อื่น เมื่อบุคคลได้มีการขัดเกลาดีแล้ว ย่อมบรรลุประโยชน์อันยิ่งใหญ่ได้อย่างเหมาะสม

คำสำคัญ: การขัดเกลาทางสังคม, แนวคิด, พุทธปรัชญา

ABSTRACT

The academic article "Socialization under Concepts of Buddhist Scholars" aims to study the process of socialization through group representatives in society. The researcher used a research method of searching documents, research papers, books, textbooks, and scriptures in various Thai and English religions. Socialization is the process by which people learn and absorb the norms and values of society by teaching or telling each other directly and from their observation to live with others correctly and appropriately. It is also the way to develop oneself and personality to be a good member of society. Many Buddhist scholars have given ideas of socialization. Based on the concepts presented by Buddhist scholars, Buddhism praises persons who pass the socialization process as the nonesuch. It is believed that the nonesuch's body, speech, and mind are well passed the training process. With this training, appropriate behaviors are inevitably presented. Social socialization in the Buddhist concept can put society in good order and coexistence in society with peaceful living. Buddhist training for socialization is necessary and essential to the individual as one must practice for self-improvement to be happy, prosperous and create good things for oneself and others. When people pass the good socialization process, they can achieve significant benefits appropriately.

Keywords: Socialization, Concepts, Buddhist Philosophers

บทนำ

การขัดเกลาทางสังคม (socialization) เป็นกระบวนการทางสังคมกับทางจิตวิทยา ซึ่งมีผลทำให้บุคคล มีบุคลิภาพตามแนวทางที่สังคมต้องการ การขัดเกลาทางสังคมทำให้มนุษย์เปลี่ยนแปลงจากสภาพสัตว์ตามธรรมชาติ ให้เป็นมนุษย์ที่มีวัฒนธรรม การขัดเกลาทางสังคม เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย โดยมีองค์กรที่ทำหน้าที่ขัดเกลาทางสังคมที่สำคัญ ๆ ได้แก่ ครอบครัว สถานศึกษา กลุ่มเพื่อน สำนักงานหรือองค์กรที่บุคคลสังกัดอยู่ สถาบันทางศาสนา และสื่อมวลชน (นิยพรรณ วรณศิริ, 2540) การขัดเกลาทางสังคมมีความสำคัญมากต่อการพัฒนาพฤติกรรมทางสังคมได้ โดยยกตัวอย่างเด็กผู้หญิงคนหนึ่งซึ่งเกิดจากแม่ปัญญาอ่อน หูหนวกและเป็นใบ้ ไม่ทราบว่าใครเป็นพ่อเด็ก เด็กอยู่กับแม่ตามลำพังและถูกตายนกตัวไว้ในโรงนา เด็กคนนั้นไม่มีโอกาสติดต่อสัมพันธ์กับใคร โดยเฉพาะไม่มีโอกาสสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมกับแม่ได้เลย จนมีผู้มาพบเด็กคนนี้เมื่อเธออายุได้หกขวบครึ่ง แต่ดูคล้ายเด็กอายุหกเดือน ยังพูดไม่ได้ แต่แสดงกิริยาท่าทาง และทำเสียงอู้อี้ มีอาการกิริยาหวาดผวและดุร้ายเหมือนสัตว์ หลังจากนำเด็กคนนี้มาฝึกฝนอบรม พบว่าเธอสามารถพัฒนาตัวเองไปได้รวดเร็วจนมีพัฒนาการทางสังคมสมวัย การที่เด็กสามารถเรียนรู้ได้เป็นเครื่องพิสูจน์ว่า การฝึกฝนตนเองหรือการพัฒนาตนเอง ผู้ที่ผ่านการฝึกฝนย่อมมีทักษะในการดำรงชีวิตที่ถูกต้อง การพัฒนาจากแบบดั้งเดิมเป็นแบบใหม่ซึ่งต้องปรับตัวให้สอดคล้องกับสิ่งแวดล้อมรอบตัว สิ่งที่เกิดขึ้นจึงมีอิทธิพลต่อแนวคิด วิธีการ การขัดเกลาทางสังคมของมนุษย์ แนวคิดวิธีการขัดเกลาก็เปลี่ยนแปลงเพื่อให้มนุษย์ดำรงอยู่ในสังคมแบบใหม่ด้วยเช่นกัน

ความหมายของการขัดเกลาทางสังคม

การขัดเกลาทางสังคมเป็นคำที่นักวิชาการและคนทั่วไปในปัจจุบันรู้จักและเข้าใจร่วมกันว่า มาจากคำว่า Socialization ในภาษาอังกฤษ ทั้งนี้เพราะเมื่อประมาณ 20 ปีเศษมาแล้ว คำนี้มักนิยมแปลว่า การอบรมให้รู้ระเบียบสังคมบ้าง สังคมประเพณีบ้าง สังคมกรรมบ้าง (ดำรง ฐานดี, 2522) ขณะที่ในความเข้าใจร่วมกัน คือ การอบรมสั่งสอนควบคุมไปกับการเลี้ยงดูบุคคลในสังคม ดังนั้นสังคมกรรม คือ กระบวนการเรียนรู้ทางสังคมซึ่งดำเนินอยู่ตลอดเวลาที่มนุษย์มีลมหายใจ เป็นกระบวนการที่ได้มาซึ่งวัฒนธรรมและลักษณะทางสังคมเพื่อที่สังคมจะได้อาศัยเป็นกระบวนการในการขัดเกลาให้สมาชิกทุกคน โดยสมาชิกใหม่ได้รับทราบถึงกฎเกณฑ์ของสังคมและเนื้อหาของวัฒนธรรม ในขั้นต่อมาจะได้ยอมรับกฎเกณฑ์เหล่านั้นเข้าไปไว้เป็น

กฎเกณฑ์ทั่วไปของสังคมและเป็นวัฒนธรรมของกลุ่มของตน การขัดเกลาทางสังคมเป็นเรื่องที่นักวิชาการหลายสาขาได้ให้ความสำคัญ เช่น นักสังคมวิทยา นักมานุษยวิทยา นักจิตวิทยา นักจิตวิทยาสังคม นักพฤติกรรมศาสตร์ นักปรัชญา เป็นต้น ทั้งนี้เพราะเห็นว่า การขัดเกลาทางสังคมมีผลต่อพฤติกรรมและการพัฒนาพฤติกรรมของบุคคลเป็นอย่างมาก ซึ่งนักสังคมศาสตร์ได้ให้ความหมายไว้ เช่น การขัดเกลาทางสังคมเป็นกระบวนการทั้งทางตรงและทางอ้อมที่มนุษย์จะได้เรียนรู้คุณค่า กฎเกณฑ์และระเบียบแบบแผนที่มีนัยของกลุ่มหนึ่ง ๆ ได้กำหนดเอาไว้เพื่อเป็นแบบแผนของการปฏิบัติต่อกันและเพื่อพัฒนาบุคลิกภาพของตนเอง (สุพัตรา สุภาพ, 2549) การขัดเกลาทางสังคม คือ การเรียนรู้วัฒนธรรมรวมถึงการพัฒนาตัวตนจนกลายเป็นสมาชิกที่ดีของสังคมตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายและมีการถ่ายทอดประเพณีวัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่รุ่นหนึ่งต่อไปเรื่อย ๆ (งามพิศ สุภาพ, 2545) เป็นการถ่ายทอดวัฒนธรรม ทำให้มนุษย์เรียนรู้วัฒนธรรม และสามารถปฏิบัติตัวให้เข้ากับสังคมได้ถูกต้องและการขัดเกลาทางสังคม หมายถึง การพัฒนาบุคลิกภาพ สังคมแต่ละแห่งมีวัฒนธรรมไม่เหมือนกัน มนุษย์ในแต่ละสังคมจึงมีบุคลิกภาพแตกต่างกัน (จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์และคณะ, 2547) ซึ่งการขัดเกลาทางสังคมเป็นกระบวนการที่กลุ่มหรือสังคมได้ทำการสั่งสอนสมาชิกทั้งทางตรงและทางอ้อมให้สมาชิกของกลุ่มได้เรียนรู้และรับเอาระเบียบ วิธีการ กฎเกณฑ์ความประพฤติ และค่านิยมต่าง ๆ ที่กลุ่มหรือสังคมได้กำหนดไว้เป็นระเบียบของความประพฤติปฏิบัติและความสัมพันธ์ของสมาชิกในกลุ่มหรือสังคมนั้นเพื่อให้สมาชิกสามารถดำรงตนอยู่กับผู้อื่นในสังคมอย่างปกติสุข

การขัดเกลาทางสังคม เป็นกระบวนการอบรมสั่งสอนเพื่อให้สมาชิกสามารถเรียนรู้ระเบียบของสังคม เพื่อให้สมาชิกได้เห็นคุณค่า และสามารถนำเอากฎเกณฑ์ ระเบียบปฏิบัติเหล่านั้นไปเป็นแนวทางในการปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง เป็นวิธีการถ่ายทอดวัฒนธรรม ซึ่งการขัดเกลาทางสังคมเป็นสิ่งที่มนุษย์จะต้องได้รับตลอดชีวิต ทั้งโดยทางตรง และทางอ้อม โดยตัวแทนของการขัดเกลาทางสังคมประกอบด้วย ครอบครัว โรงเรียน ศาสนา กลุ่มอาชีพ และสื่อมวลชน ทั้งนี้เพื่อให้สมาชิกสามารถปรับตัวให้เข้ากับสังคมได้เป็นอย่างดี

ประมวลได้ว่า การขัดเกลาทางสังคมตามหลักธรรม เป็นหลักการเรียนรู้และการเข้าใจความจริงของชีวิต คือ หลักอริยสัจ 4 และยึดมั่นในการประพฤติชอบด้วยการรักษาศีล การพัฒนาจิตใจและปัญญา ตามหลักไตรสิกขา มุ่งเน้นให้มนุษย์ละเว้นจากการทำชั่ว การเบียดเบียนผู้อื่นหมั่นทำความดีและทำจิตใจให้สะอาดบริสุทธิ์ ตามหลักการโอวาทปาฏิโมกข์ โดยผ่านกระบวนการ พัฒนาทางกาย ทางศีล ทางจิตและทางปัญญา เรียกว่า หลักภาวนา 4

ทั้งนี้การขัดเกลาทางสังคมในพระพุทธศาสนามุ่งให้มนุษย์ไปสู่เป้าหมายในชีวิต ส่วนปัจจัยภายนอกหรือกลไกภายนอก ได้แก่ ครอบครัว สถานศึกษา สถาบันศาสนา เป็นองค์ประกอบที่ทำให้เกิดกระบวนการขัดเกลาทางสังคมที่สำคัญยิ่ง ในการอบรมขัดเกลาทางสังคมในพระพุทธศาสนา ใช้วิธีการที่หลากหลาย เช่น การทำเป็นแบบอย่าง การเรียนรู้ การปลูกฝัง คุณธรรม จริยธรรม และการสื่อสารสัมพันธ์ที่ถูกต้องเหมาะสม เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ย่อมเป็นปัจจัยสนับสนุนให้การขัดเกลาทางสังคมมีประสิทธิภาพ เมื่อคนในสังคมได้รับการขัดเกลาที่ดี ย่อมทำให้บุคคลเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม และช่วยจรรโลงสังคมให้คงงาม

กระบวนการการขัดเกลาทางสังคมสามารถทำได้ 2 ทาง

นักวิชาการ ทางสังคมได้กล่าวถึงกระบวนการทางสังคม ไว้ 2 วิธี คือ (วิชัย ภูโยธิน และคณะ)

1. การขัดเกลาทางสังคมโดยทางตรง เช่น การที่พ่อแม่ฝึกอบรมเด็กให้รู้จักพูด รู้จักกิจกรรมทางสังคม ครูอาจารย์สอนหนังสือนักเรียนและนักศึกษาให้มีศิลปะวิทยาการต่าง ๆ รวมทั้งให้ทำหน้าที่การเป็นพลเมืองที่ดี

2. การขัดเกลาทางสังคมโดยทางอ้อม เช่น การได้เข้าไปฟังอภิปราย ฟังปาฐกถา ทำให้ได้รับความรู้ความเข้าใจในสิ่งต่าง ๆ การอ่านหนังสือตามห้องสมุด การฟังวิทยุ การดูโทรทัศน์ และภาพยนตร์ก็เป็นหนทางที่จะทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ ระเบียบต่าง ๆ ในสังคม นอกจากนี้ การเข้ากลุ่มเพื่อนทั้งในที่ทำงานและในสถานศึกษาล้วนช่วยให้เกิดการปรับตัวและพัฒนาบุคลิกภาพได้ โดยมีจุดมุ่งหมาย ได้แก่

2.1 ปลูกฝังระเบียบวินัยขั้นพื้นฐานของสังคม ซึ่งเป็นการสร้างระเบียบวินัยในเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่จำเป็นในการดำรงชีวิตตลอดจนถึงการอยู่ร่วมกับสังคมได้อย่างปกติ เช่น รู้จักใช้ห้องน้ำห้องส้วมจนกระทั่งถึงรู้จักใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์ที่สลับซับซ้อน ความมีระเบียบวินัยจำเป็นต้องมีการปลูกฝังให้แน่นแฟ้นจนเป็นนิสัยถาวรในตัวบุคคล ปลูกฝังความมุ่งหวังของชีวิตที่กลุ่มเห็นว่ามีคุณค่า หรือที่พึงปรารถนา เช่น การยึดมั่นในคำสั่งสอนทางศาสนาหรือการพยายามฝึกฝนตนเองให้มีความรู้ความเชี่ยวชาญในสาขาอาชีพต่าง ๆ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อความสำเร็จในชีวิตเป็นแรงบันดาลใจให้บุคคลเข้าสู่กระบวนการขัดเกลาทางสังคม

2.2 สอนให้บุคคลรู้จักบทบาททางสังคม (Social role) เพื่อให้มีปฏิสัมพันธ์กับบุคคลอื่น ๆ ได้ถูกต้อง การสอนให้รู้จักบทบาททางสังคม รวมตลอดไปจนถึงให้รู้จักทัศนคติ

ต่าง ๆ ที่ช่วยสนับสนุนบทบาทที่สมาชิกในสังคมพึงมี ตามสถานภาพ ตำแหน่งหรือบทบาทที่แตกต่างกันออกไป เช่น บางคนเป็นทหารเป็นครูอาจารย์ เป็นตำรวจ บางคนเป็นนักศึกษา เป็นต้น แต่ละสถานภาพหรือตำแหน่งทางสังคมที่ยกตัวอย่าง ต่างมีบทบาทเฉพาะที่ต้องอาศัยกระบวนการขัดเกลาทางสังคม มนุษย์ก็จะเรียนรู้บทบาทต่าง ๆ ของตน และเข้าใจบทบาทของบุคคลอื่นในแต่ละสถานการณ์ด้วย ซึ่งจะทำให้ความสัมพันธ์กันของสมาชิกในสังคมดำเนินไปได้อย่างราบรื่น

2.3 สอนให้มีความชำนาญและทักษะ (skill) ต่าง ๆ ที่สามารถทำงานร่วมกับบุคคลอื่นในสังคมได้ มีการเตรียมตัวในการเข้าร่วมกิจกรรมทางสังคม ทักษะต่าง ๆ เป็นเงื่อนไขสำคัญยิ่งสำหรับการเข้าไปมีส่วน

ฉะนั้นการขัดเกลาทางสังคมเป็นกระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรม ค่านิยมสังคมซึ่งมีตัวแทนที่ทำหน้าที่ในการขัดเกลาทางสังคม ดังนี้

1. ครอบครัว (family) เป็นตัวแทนสำคัญที่สุดในการทำหน้าที่ขัดเกลาทางสังคม เพราะเป็นสถาบันแรกที่เด็กจะได้ระบุงการอบรมสั่งสอนและจะมีความผูกพันทางสายโลหิตอย่างลึกซึ้ง ซึ่งจะมีผลทางอารมณ์ ความประพฤติ เจตคติ ตลอดจนบุคลิภาพของบุคคลมากที่สุด เช่น พ่อแม่สั่งสอนให้ลูกเป็นคนดีและมีความกตัญญูกตเวที เป็นต้น

2. กลุ่มเพื่อน (peer group) เป็นตัวแทนที่ทำหน้าที่ขัดเกลาทางสังคมอีกหน่วยหนึ่ง เนื่องจากกลุ่มแต่ละกลุ่มย่อมมีระเบียบ ความเชื่อและค่านิยมเฉพาะกลุ่มตนเอง ซึ่งอาจแตกต่างกันออกไป ตามลักษณะกลุ่ม เช่น การแต่งกายกลุ่มเดียวกันก็จะแต่งกายคล้าย ๆ กัน

3. โรงเรียน (education) เป็นตัวแทนสังคมที่ทำหน้าที่โดยตรงในการขัดเกลาสมาชิก ตั้งแต่ในวัยเด็กจนถึงผู้ใหญ่ โดยอบรมด้านคุณธรรม ศีลธรรม จริยธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีต่าง ๆ ของสังคม ตลอดจนค่านิยมและทักษะอันจำเป็นให้แก่สมาชิกในสังคม

4. ศาสนา (religion) เป็นตัวแทนในการขัดเกลาจิตใจของคนในสังคม เป็นสิ่งยึดมั่นในสิ่งที่ดีงาม มีคุณธรรม ศีลธรรม จริยธรรม และความประพฤติในทางที่ถูกที่ควร โดยศาสนาจะมีอิทธิพลทางจิตวิทยาต่อบุคคล ในการสร้างบุคลิภาพเป็นอย่างมาก

5. กลุ่มอาชีพ (occupation) อาชีพแต่ละประเภท จะมีการจัดระเบียบปฏิบัติเฉพาะกลุ่ม เช่น กลุ่มที่มีอาชีพค้าขายจะต้องมีความซื่อสัตย์ไม่เอาเปรียบลูกค้า ผู้ที่เป็นสมาชิกใหม่ของกลุ่มต่าง ๆ ต้องเรียนรู้ประเพณีของกลุ่มอาชีพที่ตนเป็นสมาชิกอยู่

6. สื่อมวลชน (mass media) มีอิทธิพลต่อการเรียนรู้ข้อมูลข่าวสารของสมาชิกในสังคม มีส่วนในการขัดเกลาทางสังคมแก่มนุษย์ในด้านต่าง ๆ ทั้งด้านความคิด ความเชื่อ แบบแผนการประพฤติปฏิบัติ (จำนงค์ อติวิฒนสิทธิ์ และคณะ, 2547)

ประมวลได้ว่า กระบวนการขัดเกลาทางสังคมสามารถทำได้ 2 ทางคือ ทางตรง เช่น การได้รับการอบรมจากพ่อแม่ และทางอ้อม เช่นการฟังอภิปราย ปาฐกถา โดยมีจุดมุ่งหมายได้แก่ 1) การปลูกฝังระเบียบวินัยขั้นพื้นฐานของสังคม ซึ่งเป็นการสร้างระเบียบวินัยเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่จำเป็นในการดำรงชีวิต 2) สอนให้รู้จักบทบาทของสังคมเพื่อให้สามารถปฏิสัมพันธ์กับบุคคลอื่นได้ 3) สอนให้มีความชำนาญสามารถทำงานร่วมกับผู้อื่นได้ 4) ศาสนา โดยการเป็นตัวแทนในเรื่องการขัดเกลาจิตใจ เพื่อให้มีศีลธรรมและจริยธรรม 5) กลุ่มอาชีพ โดยแต่ละอาชีพจะต้องจัดระเบียบปฏิบัติเฉพาะกลุ่ม และ 6) สื่อมวลชน ซึ่งมีอิทธิพลในเรื่องของข่าวสารของสมาชิกในสังคม

ความสำคัญของการขัดเกลาทางสังคม

การขัดเกลาทางสังคมเป็นสิ่งสำคัญที่จะขาดเสียมิได้ เพราะเป็นหลักในการปฏิบัติที่บุคคลจะต้องเรียนรู้คุณค่ากฎเกณฑ์ ระเบียบแบบแผนของกลุ่มหนึ่ง ๆ ที่กำหนดไว้เพื่อให้มีความสัมพันธ์กันได้ ดังนั้น การขัดเกลาทางสังคมจึงเป็นวิธีการถ่ายทอดวัฒนธรรม ทำให้บุคคลสามารถปรับตัวเข้ากับวิถีชีวิตของกลุ่มที่ตนเป็นสมาชิกเป็นการรับเอาคุณค่าของกลุ่มที่บุคคลร่วมอยู่ด้วยในฐานะสมาชิกของกลุ่ม ซึ่งทำให้บุคคลเกิดความรู้สึกเป็นตัวตนหรือตัวของตัวเอง คือ ความรู้สึกว่าตนเป็นมนุษย์ต่างจากคนอื่น สามารถควบคุมความรู้สึกนึกคิด ประพฤติปฏิบัติตนตามระเบียบ หรือตามความเหมาะสมในกลุ่มอื่น ๆ การขัดเกลาทางสังคมจึงมีกระบวนการที่ค่อนข้างซับซ้อน และสิ่งที่เรียนรู้นี้อาจจะแสดงออกในรูปของสัญลักษณ์โดยบุคคลจะต้องผูกพันกับโครงสร้างของสังคมที่มีอยู่ ความผูกพันนี้แสดงออกมาในรูปที่บุคคลจะต้องปฏิบัติตามหน้าที่และบทบาทในเรื่องต่าง ๆ เช่น การงานการปกครอง การศึกษา การศาสนา การมีครอบครัว การนันทนาการ เป็นต้น นอกจากนี้ สังคมจะกำหนดรูปแบบและหล่อหลอมบุคลิกภาพของบุคคลให้เป็นไปตามที่สังคมต้องการและมีส่วนสร้างความสำนึก ความประทับใจ คุณค่าทางวัฒนธรรมและแบบแผนพฤติกรรมต่าง ๆ เพื่อให้บุคคลเป็นสมาชิกของสังคมอย่างแท้จริงนั่นคือ สังคมจะเปลี่ยนสภาพของบุคคลจากสภาพทางชีววิทยาเป็นบุคคลของสังคม (สุพัตรา สุภาพ, 2549)

การขัดเกลาทางสังคม เป็นลักษณะที่ปรากฏเฉพาะในสังคมมนุษย์เท่านั้น เพราะมนุษย์มีส่วนได้เปรียบในคุณลักษณะทางร่างกายและสมองที่แตกต่างจากสัตว์ประเภทอื่น กล่าวคือ มนุษย์มีความสามารถในการเรียนรู้มากกว่าสัตว์ประเภทอื่น มนุษย์มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด ซึ่งเป็นคุณสมบัติทางชีวภาพของมนุษย์ที่ติดตัวมาตั้งแต่เกิด ทำให้สามารถเรียนรู้และจดจำได้มากขึ้นตามกาลเวลาที่ผ่านไป ดังนั้น มนุษย์ทุกคนจำเป็นต้องได้รับการขัดเกลาทางสังคม เพื่อที่จะมีบุคลิกภาพเช่นเดียวกับมนุษย์ผู้อื่นและรู้จักระเบียบของสังคมหรือวัฒนธรรม มิฉะนั้นแล้วเขาก็จะมีพฤติกรรมเช่นเดียวกับสัตว์ชนิดอื่น ที่ไม่สามารถเข้าสังคมมนุษย์ได้ (จำนงค์ อติวัฒนสิทธิ์ และคณะ, 2547) การขัดเกลาทางสังคมมีความสำคัญจำเป็นต่อชีวิตมนุษย์ โดยมนุษย์ได้รับการขัดเกลาเริ่มตั้งแต่เกิดจนตาย มนุษย์จะอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้อย่างเป็นปกติสุขนั้น มนุษย์ต้องประพฤติปฏิบัติตนตามกฎเกณฑ์ ระเบียบหรือวัฒนธรรมสังคมนั้น ๆ หากประพฤติผิดหรือไม่เป็นไปตามที่สังคมคาดหวังก็จะสร้างความเดือดร้อนแก่สังคม ทำให้สังคมวุ่นวายขาดระเบียบวินัย ก็เกิดปัญหาสังคมตามมา ฉะนั้นมนุษย์เป็นสัตว์สังคมเมื่ออาศัยอยู่ในสังคมและอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคม ต้องได้รับการขัดเกลาที่ดีจากความสำเร็จของตนเองเป็นหลักในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของตนเองการพัฒนาตนเองและอาศัยกัลยาณมิตร ได้แก่ ครอบครัว สถาบันการศึกษา สถาบันศาสนา องค์กรต่าง ๆ เช่น กลุ่มเพื่อน กลุ่มอาชีพหรือชุมชนและสื่อมวลชน เป็นต้น

การขัดเกลาทางสังคม เป็นกระบวนการอบรมสั่งสอนทั้งทางตรงและทางอ้อมเพื่อให้สมาชิกได้เรียนรู้และปฏิบัติตามระเบียบกฎเกณฑ์ของสังคม โดยใช้วิธีการที่หลากหลายขึ้นอยู่กับความหนักเบาของพฤติกรรมที่มนุษย์แสดงออก หากมนุษย์แสดงพฤติกรรมที่มีความรุนแรงน้อยก็จะใช้วิธีการขัดเกลาแบบเบา แต่ถ้าแสดงพฤติกรรมที่มีความรุนแรงจนเป็นปัญหาร้ายแรงต่อสังคม การขัดเกลาก็จะใช้วิธีการถึงขั้นการใช้กฎหมายมาการาบพฤติกรรมนั้น แต่ทั้งนี้เพื่อมุ่งหวังให้มนุษย์อยู่ในสังคมด้วยความสงบสุข บางครั้งการขัดเกลาทางสังคมเป็นลักษณะการขัดเกลาเฉพาะทาง หรือเฉพาะเจาะจงกับพฤติกรรมที่เกิด เช่น การไม่ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์สังคมหรือข้อตกลงของสังคมนั้น ก็เรียกมาว่ากล่าวตักเตือน ให้อยอมรับระเบียบแบบแผนของสังคมนั้น การทะเลาะวิวาทจนทำร้ายร่างกายกันให้ได้รับความเสียหาย ก็ใช้การเจรจา ใช้กฎหมายมาปรับให้ชดใช้ค่าเสียหายเป็นเงินทองหรือจำคุก เป็นต้น

ประมวลได้ว่า ในการขัดเกลาทางสังคมจึงขึ้นอยู่กับระเบียบกฎเกณฑ์ทางสังคมเป็นบรรทัดฐาน อาจมีเป้าหมายเพียงให้บุคคลมีทักษะในการดำรงตนอยู่ในสังคมโดยการเอาตัวรอด

และมีชีวิตเป็นปกติ การขัดเกลาทางสังคมจึงเป็นการสร้างระเบียบวินัย สร้างแรงบันดาลใจให้มนุษย์อยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้อย่างเป็นปกติ

ประโยชน์หรือคุณค่าของการขัดเกลาทางสังคม

ประโยชน์ของการขัดเกลาทางสังคม มี 2 ประเด็นหลัก ดังนี้

1. สร้างระเบียบวินัยให้แก่สมาชิกในสังคม การสร้างวินัย ควรเริ่มตั้งแต่วัยเด็กเล็ก ซึ่งเป็นวัยที่กำลังสร้างลักษณะนิสัยและต่อเนื่องถึงเด็กวัยเรียน ซึ่งจะมีกระบวนการเรียนรู้ คิดอย่างมีเหตุผลมากขึ้น เด็กจะเลือกทำกิจกรรมอย่างที่น่าสนใจและลงมือทำด้วยตนเอง ซึ่งนำไปสู่การพัฒนาความจำและการแก้ไขปัญหาด้วยเหตุผลการฝึกวินัยทำให้เด็กเกิดนิสัย ในการควบคุมตนเอง อันจะช่วยให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้ โดยไม่ล่วงเกิน สิทธิหรือประเพณีผิดมารยาทของสังคม การฝึกวินัยให้เด็กจำเป็นต้องกระทำอย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอ ค่อยเป็นค่อยไปโดยมีการยืดหยุ่นได้ตามสภาพของเด็ก และควรให้เด็กเข้าใจ ถึงเหตุผลของกฎระเบียบนั้น ๆ ควรหลีกเลี่ยงการข่มขู่ แต่ควรสนับสนุนให้กำลังใจยกย่อง ชมเชยเมื่อมีโอกาส สถาบันที่มีบทบาทในการปลูกฝังการมีวินัยแก่คนในชาติ ได้แก่ สถาบัน ครอบครัว สถาบันการศึกษา สถาบันศาสนา สถาบันการเมืองและการปกครอง สื่อมวลชน และองค์กรอิสระ ถึงแม้ว่าการพัฒนาการมีวินัยต้องอาศัยความร่วมมือจากหลายสถาบัน ดังกล่าวไปแล้วนั้น การปลูกฝังการมีวินัยในตนเองให้แก่เด็กวัยเรียนนั้นเป็นหน้าที่สำคัญ ของสถาบันครอบครัว และสถาบันการศึกษาที่ต้องพยายามปลูกฝังความมีระเบียบวินัยให้ เหมาะสมกับวัย โดยเริ่มแรกจากสถาบันครอบครัว เพราะบิดามารดามีบทบาทต่อพฤติกรรม ของเด็กและคอยอบรมสั่งสอนให้เด็กมีพฤติกรรมความประพฤติที่ดีได้ นอกจากนี้ ครูเป็นผู้มี บทบาทสำคัญเช่นกันในการเสริมสร้างวินัยให้เด็กเมื่ออยู่ในชั้นเรียน พร้อมทั้งเป็นแบบอย่างที่ดี แก่เด็ก ควรร่วมมือกันและประสานแนวคิดระหว่างบ้านและโรงเรียน เวลา และวิธีการทางบวก เพื่อสร้างวินัย (ธรรมบุญ คำสัตย์, 2560)

2. สร้างแรงบันดาลใจ อุดมการณ์ ทศนคติ ความเชื่อ แก่สมาชิกในสังคม

คนเรามีแรงบันดาลใจ อุดมการณ์ ทศนคติ ความเชื่อที่แตกต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเป้าหมายของแต่ละคนที่วางไว้ แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นมีวิธีการดำเนินการต่าง ๆ เพื่อให้สมาชิก สามารถไปสู่เป้าหมายที่วางไว้ ดังนี้

2.1 ทบทวนเป้าหมาย การที่คนคนหนึ่งจะมีแรงบันดาลใจในการทำงานนั้น เกิดจากการมีแรงจูงใจภายในที่เรียกว่า intrinsic motivation ซึ่งเป็นแรงขับเคลื่อนที่ทำให้เราเกิดพฤติกรรมต่าง ๆ เพื่อไปสู่เป้าหมาย ดังนั้นก่อนอื่นเราอาจต้องมาทบทวนก่อนว่าตอนนี้เป้าหมายของเราคืออะไร เป้าหมายเดิมที่วางไว้ยังเหมือนเดิมหรือเปล่า การมองเห็นเป้าหมายที่ชัดเจนจะทำให้เรามีทิศทางในการทำงานที่ชัดเจนขึ้น รู้ว่าต้องทำอะไร และมีแรงจูงใจในการทำงานมากขึ้น

2.2 สร้างความท้าทายให้ตัวเอง การทำงานเดิมซ้ำ ๆ บ่อย ๆ เราจะรู้สึกว่าง่ายขึ้นความท้าทายลดลง เหมือนเราเล่นเกมในด้านง่าย ๆ ด้านเดิมซ้ำ ๆ จึงทำให้เรารู้สึกเบื่อและขาดแรงจูงใจในการทำงาน ดังนั้นเราอาจต้องสร้างความท้าทายให้ตัวเอง โดยตั้งคำถามกับตัวเองว่าจะพัฒนางานให้ดีขึ้นได้อย่างไร ลองหาไอเดียใหม่ ๆ ขอฟีดแบคจากหัวหน้า เพื่อนร่วมงานหรือนำฟีดแบคของลูกค้ามาปรับปรุงการทำงานให้ดีขึ้น ลองหาสารใหม่โปรเจกต์ใหม่ ๆ หรือรับผิดชอบงานใหม่ ๆ เปิดใจเรียนรู้ทักษะใหม่ ๆ ตามความถนัดและความสนใจก็จะช่วยให้เรามีแรงบันดาลใจและสนุกกับการทำงานมากยิ่งขึ้น

2.3 แวดล้อมด้วยพลังบวก สภาพแวดล้อมที่เราอยู่นั้นมีผลอย่างมากกับแรงบันดาลใจ หากเราได้อยู่กับคนที่คิดบวก มี passion ที่ตรงกัน มีหัวหน้าคอยสนับสนุน อยู่ในองค์กรที่มีวัฒนธรรมการทำงานที่เอื้อให้เราพัฒนาความรู้ความสามารถและปลดปล่อยศักยภาพได้เต็มที่ เราก็มีแรงบันดาลใจในการทำงานมากขึ้น ดังนั้นหากมีโอกาสควรพยายามใช้เวลากับคนที่มีความคิดแบบนี้ให้มากขึ้นและเลือกองค์กรที่เหมาะสมกับตัวเรา ส่วนตัวเรานั้นก็ต้องกลับมาดูภายในความคิดและจิตใจของตัวเองด้วย เพราะเมื่อเราเป๋องานก็อาจพอสึกกับความคิดด้านลบและบ่นเรื่องงานมากเกินไปจนทำให้ละเลยการมองด้านดี ๆ จนทำให้มองไม่เห็นคุณค่าในการทำงานและหมดแรงบันดาลใจในการทำงาน

2.4 เปิดมุมมองใหม่ ๆ ให้ตัวเอง การที่เราจะมีแรงบันดาลใจในการทำงาน เราควรหาความรู้และประสบการณ์เพิ่มเติม เพื่อเปิดมุมมองใหม่อยู่เสมอเพื่อที่จะเอาความรู้และประสบการณ์เหล่านั้นมาตกผลึกเชื่อมโยงและต่อยอดกับงานที่ทำอยู่ได้ กิจกรรมที่น่าสนใจ เช่น การอ่านหนังสือ ดูหนัง ดูสารคดี ไปท่องเที่ยว ทำความรู้จักกับคนใหม่ ๆ พูดคุยกับผู้คนลงเรียนคอร์สที่สนใจ ศึกษาแนวคิดของธุรกิจอื่น เพื่อนำมาปรับใช้ต่อไป

2.5 เพิ่มกิจกรรมใหม่ ๆ ในแต่ละวัน การที่เรามีกิจวัตรเดิม ๆ ในการทำงาน และใช้ชีวิตจะทำให้เรารู้สึกว่า ชีวิตอยู่ในกรอบเดิม ๆ รู้สึกเบื่อและขาดแรงบันดาลใจ ดังนั้นเราจึงควรรีเฟรชตัวเองอยู่เสมอโดยลองทำกิจกรรมที่ตัวเองไม่เคยทำหรือไม่ค่อยมีโอกาสได้ทำ

ลงไปในตารางเวลาของแต่ละวันของคุณ อาจทำเป็นเหมือนภารกิจเล็ก ๆ แทรกในแต่ละวัน ให้ไม่จำเจ เช่น ลองตื่นเช้ามาออกกำลังกาย ทำอาหารทานเองที่บ้าน เปลี่ยนจากฟังเพลงในรถ มาฟังพอดแคสต์บ้าง พักกลางวันลองร้านอาหารใหม่ ๆ ลองพูดคุยกับเพื่อนร่วมงานที่เราไม่ค่อยได้คุย ลองอ่านบทความวันละชิ้น ออกไปทำกิจกรรมใหม่ ๆ ในวันหยุด เช่น นั่งสมาธิ ไปพิพิธภัณฑ์ เล่นเกมใหม่ ๆ ดูหนังแนวใหม่ ๆ ซื้อหนังสือที่น่าสนใจที่เราไม่เคยลองดูบ้าง การเปลี่ยนกิจวัตรที่เคยชินวันละน้อยจะช่วยให้คุณมีชีวิตชีวาและกล้าเปิดใจทดลองทำอะไรใหม่ ๆ และได้เรียนรู้อะไรใหม่ ๆ มากขึ้น

ดังที่กล่าวมาแล้ว ประโยชน์ของการขัดเกลาทางสังคม สามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเด็นหลัก คือ 1) การสร้างระเบียบวินัยให้แก่สมาชิกในสังคมซึ่งจะต้องเริ่มตั้งแต่วัยเด็ก จะต้องปลูกฝังกระบวนการเรียนรู้อย่างมีเหตุผล สอนเรื่องความถูกต้อง มารยาททางสังคม การปลูกฝังระเบียบวินัยให้เหมาะสมกับวัย และผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการปลูกฝังระเบียบวินัย คือ ผู้ปกครองและครู ซึ่งเป็นด่านแรกในการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมให้แก่เด็ก 2) การสร้างแรงบันดาลใจ อุดมการณ์ ทศนคติ ความเชื่อแก่สมาชิก เพราะการขัดเกลาทางสังคมทำให้สมาชิกสามารถทบทวนเป้าหมายที่ตนเองต้องการ สร้างความท้าทายให้ตัวเอง โดยการหาไอเดียใหม่ ๆ ในการทำงาน แวดล้อมด้วยพลังบวก เพราะเมื่อมีการคิดบวกจะทำให้งานออกมาดี การเปิดมุมมองใหม่ ๆ ให้ตัวเองในการทำงาน และการเพิ่มกิจกรรมใหม่ ๆ เพื่อลดความจำเจ และเป็นการเพิ่มโลกทัศน์ใหม่ ๆ เพื่อนำมาปรับปรุงตัวเอง ในการทำงานต่อไป

ทักษะอันจำเป็นต่อการขัดเกลาทางสังคมให้เกิดขึ้นแก่สมาชิกสังคม

ทักษะชีวิต (Life Skills) เป็นทักษะภายในที่จะช่วยให้วัยรุ่นสามารถเผชิญสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันได้อย่างมีประสิทธิภาพ และเตรียมพร้อมสำหรับการปรับตัวในอนาคต ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการดูแลสุขภาพ ความปลอดภัย สิ่งแวดล้อม คุณธรรมจริยธรรม ฯลฯ เพื่อให้สามารถมีชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข หรืออาจกล่าวได้ว่าทักษะชีวิต คือ ความสามารถในการแก้ปัญหาที่ต้องเผชิญในชีวิตประจำวัน เพื่อให้สามารถดูแลตนเองได้อย่างปลอดภัย

ทักษะชีวิตเผยแพร่โดยองค์การอนามัยโลก (WHO) โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้บุคคลรู้จักดูแลตนเองทั้งทางด้านร่างกาย อารมณ์ และจิตใจ ซึ่งจะส่งผลให้สามารถดำรงตนอยู่ในสังคมโดยไม่เป็นภาระของสังคม เน้นความสำคัญของบุคคลให้รู้จักการปรับตัว พร้อมการ

เผชิญการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ดังนั้นองค์การอนามัยโลก (WHO) จึงให้ความหมายทักษะชีวิตเป็นความสามารถอันประกอบด้วย ความรู้ เจตคติ (ทัศนคติ) และทักษะซึ่งสามารถจัดการกับปัญหารอบ ๆ ตัวให้บุคคลอยู่รอดในสภาพสังคมและวัฒนธรรมยุคปัจจุบันได้อย่างมีความสุข และเตรียมพร้อมสำหรับการปรับตัวในอนาคต (World Health Organization, 1999)

ดังนั้น ทักษะอันจำเป็นต่อการขัดเกลาทางสังคม จึงมีความสำคัญที่ทุกคนต้องได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ระดับชั้นประถมศึกษาถึงมัธยมศึกษา เพื่อให้เกิดทักษะที่สามารถนำไปใช้ได้ ในปัจจุบันและอนาคต นักวิชาการทางสังคมส่วนใหญ่ให้ความสนใจในทักษะอันจำเป็นต่อการขัดเกลาทางสังคม ซึ่งเป็นทักษะที่จำเป็นกับทุกคนตั้งแต่ระดับชั้นประถมศึกษาถึงมัธยมศึกษาเช่นกัน เพราะเป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงของร่างกายและจิตใจอย่างรวดเร็วทั้งด้านร่างกายที่ต้องพัฒนาการตามวัย และด้านจิตใจ ทักษะชีวิตนี้จึงมีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของทุกคน ขณะเดียวกันการพัฒนาทักษะชีวิตยังเป็นภูมิคุ้มกันความเสี่ยงในการดำเนินชีวิตทั้งปัจจุบันและอนาคต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ดีและมีความสุข

สรุป

การขัดเกลาทางสังคม เป็นกระบวนการอบรมสั่งสอนเพื่อให้สมาชิกสามารถเรียนรู้ระเบียบของสังคม เพื่อให้สมาชิกได้เห็นคุณค่า และสามารถนำเอากฎเกณฑ์ ระเบียบปฏิบัติเหล่านั้นไปเป็นแนวทางในการปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง กระบวนการขัดเกลาสามารถทำได้ 2 ทางคือทางตรง และทางอ้อม โดยมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญคือปลูกฝังระเบียบวินัย สอนให้รู้จักระเบียบทางสังคม สอนให้มีความชำนาญและทักษะต่าง ๆ ซึ่งการขัดเกลาทางสังคมเป็นสิ่งที่ขาดเสียมิได้เป็นหลักในการปฏิบัติที่บุคคลจะต้องเรียนรู้กฎเกณฑ์และระเบียบแบบแผนเพื่อให้มีความสัมพันธ์กันได้ ซึ่งการขัดเกลาทางสังคมมีประโยชน์คือ การสร้างระเบียบวินัยให้แก่สมาชิกในสังคม สร้างแรงบันดาลใจ อุดมการณ์ ทัศนคติ ความเชื่อแก่สมาชิก สร้างพลังบวก และเพิ่มกิจกรรมใหม่ ๆ ให้สมาชิกบุคคลที่ผ่านกระบวนการอบรมขัดเกลาตนเองดีแล้ว ย่อมแตกต่างจากผู้ที่ไม่ได้รับการฝึกฝนอบรมมา การขัดเกลาทางสังคมนำมาซึ่งความสุขความสงบทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น ประโยชน์ที่ได้รับจากการอบรมขัดเกลาเกิดขึ้นกับตนเองโดยตรง จากนั้นก็ส่งผลไปถึงแก่บุคคลอื่น ๆ ด้วย พระพุทธศาสนากล่าวยกย่องบุคคลผู้ที่ได้รับการอบรมขัดเกลาตนเองมาดีแล้วว่าเป็นผู้ประเสริฐ เพราะกาย วาจา และใจที่ฝึกฝนอบรมมาดีแล้ว ย่อมจะแสดงพฤติกรรมออกมาด้วยความดีงาม การขัดเกลาทางสังคมในพระพุทธศาสนาทำให้สังคมมีความ

เป็นระเบียบเรียบร้อยดีงามรวมทั้งการอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างสันติสุข การอบรมขัดเกลาทางพุทธศาสนามีความจำเป็นและสำคัญต่อบุคคลในฐานะที่ต้องฝึกฝนพัฒนาตนเองให้มีความสุขความเจริญ และสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงามแก่ตนเองและผู้อื่นเมื่อบุคคลได้มีการขัดเกลาดีแล้ว ก็ย่อมบรรลุประโยชน์อันยิ่งใหญ่ได้อย่างเหมาะสม

เอกสารอ้างอิง

- งามพิศ สุภาพ. (2545). หลักมานุษยวิทยาวัฒนธรรม. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์ และคณะ. (2547). สังคมวิทยา. กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- ดำรง ฐานดี. (2522). การวิเคราะห์ทฤษฎีพวกพ้อง: การมองปัญหาของ Levi-Strauss. วารสารรามคำแหง, 2(6), 72-73.
- ธรรมบุญ คำสัตย์. (2560). วิธีสร้างวินัยในตัวเองทำได้ไม่ยาก. เรียกใช้เมื่อ 30 เมษายน 2566 จาก <http://www.acn.ac.th/articles/mod/forum/discuss.php?d=359>
- นิยพรรณ วรณศิริ. (2540). มานุษยวิทยาสังคมและวัฒนธรรม. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์. (2539). มานุษยวิทยากับการศึกษาคติชนวิทยา. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วิชัย ภูโยธิน และคณะ. (ม.ป.ป.). หน้าที่พลเมือง วัฒนธรรมและการดำเนินชีวิตในสังคม ม.4 - ม.6. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์.
- สุพัตรา สุภาพ. (2549). ปัญหาสังคม. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.
- World Health Organization. (1999). Partners in Life Skills Education. Geneva: WHO.